שפתותיו שושנים – על שושן ואיריסים

עוזי פז pazuzi@bezeqint.net

———————————————

תקציר: השושן נזכר 17 פעמים במקרא. במקורות שונים מקובל לזהותו עם ה- Lilium. לדעתנו, על יסוד ניתוח המקורות היהודיים וממצאים ארכיאולוגיים, יש לזהותו עם ה- Iris. מוצע על כן לכנות את קבוצת ה- Oncocyclus בשם "איריסי השושן".

==========

כ- 100 מיני צמחים נזכרים בתנ"ך. המפורסמים ביניהם הם 7 המינים בהם נשתבחה הארץ: "אֶרֶץ חִטָּה וּשְׂעֹרָה, וְגֶפֶן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן; אֶרֶץ-זֵית שֶׁמֶן, וּדְבָשׁ[1]" (דברים ח' 8)". מפורסמים אף יותר הם 4 המינים שמצווה לברך עליהם בסוכות: "פְּרִי עֵץ הָדָר כַּפֹּת תְּמָרִים, וַעֲנַף עֵץ-עָבֹת, וְעַרְבֵי-נָחַל" (ויקרא כ"ג 40). במקרא נזכרים גם 11 עצי פרי, 26 עצי סרק ושיחים, 13 מיני תבואות וירקות, 13 קוצים ועשבי בר, 16 צמחי בשמים וקטורת ו- 8 צמחי תעשיה, ורק שני פרחים "אֲנִי חֲבַצֶּלֶת הַשָּׁרוֹן, שׁוֹשַׁנַּת הָעֲמָקִים" (שיר השירים ב' 1). אפשרי כי "נטעי נעמנים" (ישעיהו י"ז 10) הם פרחים (כלניות?) בשעה שברור כי ב"הַדּוּדָאִים נָתְנוּ רֵיחַ" (שיר השירים ז' 14) הכוונה היא לפירות הריחניים ולא לפרחים חסרי הריח.

במה זכו לאזכור דווקא שני פרחים אלה מבין שפע פרחי הבר הגדלים בארץ? יתר על כן – בשעה שהשושן, בלשון יחיד או רבים, זכר או נקבה (שושן, שושנים, שושנה), נזכר 17 פעמים במקרא החבצלת נזכרת עוד פעם אחת בלבד ("וְתָגֵל עֲרָבָה וְתִפְרַח כַּחֲבַצָּלֶת" ישעיהו ל"ח 1).
במקרים אחדים השושן נזכר כקישוט בנייה: "וְעַל רֹאשׁ הָעַמּוּדִים, מַעֲשֵׂה שׁוֹשָׁן" (מלכים א ז' 22), או ככלי נגינה: "לַמְנַצֵּחַ עַל-שֹׁשַׁנִּים" (תהילים ס"ט 1).
כפרח נזכר השושן 9 פעמים במקרא, כולם בשיר השירים: לעיתים מופיע שמו בלבד, אך בפסוקים אחדים בהם הוא נזכר מצויים רמזים העשויים לסייע בזיהויו. המוכר בין אלה הוא: "כְּשׁוֹשַׁנָּה בֵּין הַחוֹחִים [...]" (שיר השירים ב' 2). רמזים אחרים מסתתרים בפסוקים "[...] כִּשְׁנֵי עֳפָרִים, תְּאוֹמֵי צְבִיָּה, הָרוֹעִים בַּשּׁוֹשַׁנִּים" (שם, ד' 5) ו"שִׂפְתוֹתָיו שׁוֹשַׁנִּים" (שם, ה' 13).
עיון במקורות שונים יצביע על כך כי ל'שושן' משמעות גם מעבר למהותו כפרח. הוא מסמל

את שגשוגו של עם ישראל ואת הברית בין עם ישראל לבוראו: "אֶהְיֶה כַטַּל לְיִשְׂרָאֵל, יִפְרַח כַּשּׁוֹשַׁנָּה" (הושע י"ד 6). חז"ל דרשו על כך: "מה שושנה זו נכרת בין העשבים כך הן ישראל נכרים בין האומות" (ויקרא רבה (וילנא) כ"ג ו'). בספר הזוהר נאמר: "מהי שושנה? – זוהי כנסת ישראל". גם בשירת ימי הביניים תופס השושן מקום נכבד. משה אבן עזרא [משורר מ"תור הזהב" בספרד (1055-1135)] כתב: "אך לפניהם שושן עובר, מלך – כי על הורם כסאו".

אין פלא אפוא כי השושן ריתק את תשומת ליבם של חוקרי תנ"ך, כמו גם של בוטנאים ומזרחנים רבים. עשרות, ואולי מאות, פרושים ומאמרים נכתבו אודותיו וניסו לפענח מיהו הפרח המסתתר מאחורי השם.

אחת מהטעויות השגורות היא לכנות את הורד (Rose) שושנה. מקור השיבוש הוא בפסוק "כשושנה בין החוחים" uzt, סְנִינְצְלְוּאָפְּhofּאָkyho,nף "oֹhfֵbgç hofּאָ – hjhs( ]hoאָhf lָּא vurs ak dcguku kturl /"jujho"k vaduh nvphrua. ינצוק חמצ לש שמ אוה ,ארקמב רבכ ,חוח .'סיחוח' סניא הלא .](55 ג"ל רבדמב) "סָכיֵדְצָבf,umtv

החוח גדל לרוב כעשב רע בשדות חקלאיים או כדברי ספר איוב: "תַּחַת חִטָּה יֵצֵא חוֹח" (שם ל"ד 40) או כדברי מדרש אגדה: "[...] שדה שהיא מעלה חוחים יפה לזורעה חיטים" (ילקוט שמעוני ראה, רמ"ז).

פרשנים לא מעטים לקו בטעות זו. ביניהם ר' עובדיה מִבָּרְטִינוֹרוֹ, הכותב בפירושו למשנה: "שושנת המלך – רויזין בלע"ז". גם מרתין לותר [בן המאה ה- 16 לסה"נ ואבי הנצרות הפרוטסטנטית, הראשון שתרגם את התנ"ך לגרמנית (בשנת 1534)] מציין שושן כ- ROSEN. אך ממסכת כלאיים "האירוס, והקיסוס, ושושנת המלך, וכל מין זרעים – אינן כלאיים בכרם" (שם, שם פ"ח מ"ח) ברור כי אין הכוונה לאילן, דהיינו לצמח מעוצה כוֶרד, אלא לאחד מעשבי השדה. לכל מיני ורד הבר, המונים בארץ 3 מינים, ובעולם כ- 100 מינים, 5 עלי גביע וחמישה עלי כותרת.

ורד צידוני – מין בסכנת הכחדה בישראל (מין אדום). צולם בעין אפק. עוזי פז ©

בעקבות טיפוח מיני הורד ביד האדם התרבה מספרם של עלי הכותרת כדי 10-12 ואף יותר. בורד התרבותי גם טופחו גוונים שונים – מלבן ועד אדום כהה. אלה הם השושנים של ספר הזוהר: "שושנה יש בה י"ב עלים (עלי כותרת) (שם, ח"א ע"א). ספר הזוהר אף מוסיף "ויש לה חמישה עלים נוטים לחוץ, הם עלי הגביע, וממשיך: "מה שושנה בין החוחים יש בה אדום ולבן; אף כנסת ישראל יש בה דין ורחמים" (שם, שם).

הבלבול הזה בין שושן/שושנה לורד נמשך בימי הביניים ובתקופת ההשכלה, ושגור בלשון המדוברת עד היום.

חוקרים שונים, ורבים מהפרשנים, שלא הכירו את נוף הארץ וטבעה, העלו שלל ההצעות לזיהוי השושן. רבים מפרחי הבר היפים של ארץ ישראל היו מועמדים לשם זה. ביניהם: יקינתון, חלמונית, רקפת, נימפאה תכולה, ואחרים. לדעת הרמב"ם השושן הוא שקיק א-נעמן. זהו שמה הערבי של הכלנית ("אנימוני" כשמה ביוונית כפי שהרמב"ם מציין) . זאת מן הסתם בשל הכתוב במדרש ויקרא רבה, שבו נאמר "כשושנה אדומה ראיתי" (שם, י"ב א'). טריסטראם, חוקר הטבע הנודע, תמך בזיהוי זה. רבים העדיפו לזהות את השושן עם ה- Iris אך הזיהוי המקובל עד היום על מרבית החוקרים הוא Lilium.

נמנענו מלכנות את ה-*Lilium candidum* בשם "שושן צחור", הוא שמו המקובל כיום, כדי שהשם לכעצמו לא יקבֵּע את המחשבה וינתבה לאפיק אחד. את הזיהוי המקובל שה-Lilium הוא השושן הציע אוטו וורבורג בשנת 1925 [היה נשיא ההסתדרות הציונית העולמית בין 1912 ל – 1920 ועמד בראש המחלקה לבוטניקה של האוניברסיטה העברית מאז 1925] והשם נקבע רשמית ב- 1929.

***Lilium candidum* הנקרא כיום שושן צחור. צילם: עוזי פז ©**

היה זה ר' אברהם אבן עזרא [יליד ספרד, 1089-1164; מגדולי פרשני המקרא בכל הדורות], שפירש: "שושנת – יש אומרים שהוא צמח לבן, ויש לו ריח טוב והוא חם מאד, עד שריחו יכאיב הראש. ויתכן להיותו כן יהיה פירושו מן שש כי לעולם הוא ששה עלים לבנים. גם תוכו כדמות בד (העלי); סעיפים ארוכים (אבקנים) גם הם ששה. ויהיה פירוש שפתותיו שושנים בריח לא בעין". תאור זה הולם להפליא את ה – *Lilium candidum*.

זיהוי זה שובה לב, שכן "שֵׁש" הוא גם בד המבהיק בלובנו. מכאן לכאורה גם מקור כינוייהם של הישיש, העוטה לובן, ושל האבן הלבנה והמבריקה – השיש. אלא שהלשונאים שוללים את הקשר הלשוני הזה וגורסים כי 'שש', 'ישיש', ו'שיש' נגזרים ממקורות לשוניים שונים.

סיוע לגרסה המקובלת כי ה – Lilium הוא הוא השושן המקראי בא מן המסורת הנוצרית. מסורת זו ראתה בפסוק "כשושנה בין החוחים" משל לטהרתה של הבתולה הקדושה בים החטא. צבעו הלבן מסמל את טוהר המידות, ואילו נטיית הפרח הצידה כמוה כהשפלת הראש ומתפרשת כענווה וכצניעות. בברית החדשה נאמר: "ויהי בחודש הששי וישלח אלוהים את גבריאל המלאך גלילה... אל בתולה מאורשה... ויבוא המלאך החדרה ויאמר אליה: שלום לך אשת חן; ה' עימך... והנך הרה וילדת בן וקראת את שמו ישוע" (לוקס א' 26-31). סצינה זו, המוכרת כ"בשורה למרים" מעוצבת באמנות הנוצרית בציורים רבים מִסְפּוֹר, כשמלאך ניצב לפני מריה ופרח בידו. לעתים הפרח נתון בתוך אגרטל הניצב ליד

מריה. פרח זה, על פי רוב, הוא ה- Lilium.

הבשורה לפי בוטיצ'לי

על פי רוב הפרח בידו של גבריאל הוא Lilium – אך לא תמיד. המסורת הנוצרית 'התלבטה' בדבר דמותו של הפרח. בציורים אחדים המלאך נושא בידו פרח איריס, פרח שבדמותו הממשית ובדרך עיצובו מסמל היטב את השילוש הקדוש.

'שושן' בדמות איריס סכמטי, בידי המלאך גבריאל בציור בספר תפילות גרמני מהמאה ה- 13

הערצת הרועים- Van der Goes. בצנצנת אחת איריס סגול ואיריס לבן יחד עם שושן כתום. בצנצנת השנייה אקווילגיה כחולה, כסמל למלכות שמים של מריה.

עם הזמן ה – Lilium 'השתלט' על ציורי הבשורה. בשנת 1618 אף יצא צו אפיפיורי שקבע כללים נוקשים כיצד יש לטפל בדרך נאותה בפיסול ובציור באובייקטים דתיים, וביניהם החובה לכלול Lilium בכל הציורים המתארים את מריה.

הזיהוי, לפיו השושן הוא Lilium, התקבל על דעתם של רבים מהחוקרים. אולם במשך שנים רבות היה חסר נתון הכרחי לסגירת המעגל: ה- Lilium לא נמצא בארץ. אנשי מדע, וביניהם ידועי שם, סיירו בארץ לאורכה ולרוחבה כדי למצאו. הראשון בהם היה הסלקוויסט השבדי – תלמידו של קרל לינאוס – אבי הסיסטמתיקה המודרנית. הוא יצא בשנת 1750 לסיור ברחבי ארץ ישראל כדי לתרום להבנת תיאורי הטבע שבמקרא. אחריו באו בואסיה השוויצרי בשנת 1846, טריסטרם האנגלי בשנים 1863-1864, שוינפורט הגרמני – בראשית המאה ה- 20, דנסמור, שישב במושבה האמריקאית בירושלים בשנות ה- 20 של המאה ה- 20 ועוד רבים. אך לשווא. ניסיונותיהם עלו בתוהו. מאוחר יותר הצטרפו לחיפושים גם בוטנאים עבריים כאוטו וורבורג, ברוך צ'יזיק, אהרון אהרונסון ואפרים הראובני. גם להם ההצלחה לא האירה פניה. אמנם אוטו וורבורג מצא Lilium ליד מטולה (במורדות הצפוניים של הר הצפייה), אלא שתגלית זו נדחתה בטענה כי מדובר בפליט תרבות, שהושלך על ידי אחד מאיכרי מטולה. [אפשרות זו היא אינה סבירה. לא זו בלבד שבאותם ימים לא היו כלל גינות נוי במטולה אלא שאם איכר רוצה להשליך פסולת – האם יעפיל לשם כך עד למורדות הר הצפייה?].

ישנן דעות כי הצלבנים עקרו את בצלי ה- Lilium על מנת להעתיקם למנזרים באירופה, שכן הוא גדל בר רק בארצות מזרח הים התיכון. אך לא נמצא לכך שום רמז במקורות. ניתן להגדיר דעות אלה, המקובלות למדי, כאגדה אורבנית....

משהחלו להתייאש מלמצוא את ה- Lilium בארץ, גילה נח נפתולסקי, מהדמויות היותר ססגוניות של העלייה השנייה, ב – 24 ליוני 1925, בבור קרסטי עמוק בשוליו המערביים של הר פקיעין, פרח בודד. שנה לאחר מכן הוא שב לאותו אזור ומצא עשרה צמחים נוספים. כך תמו כ – 200 שנות חיפושים.

הבשורה כי ה- Lilium נמצא בארץ הקודש עשתה לה כנפיים, והתפשטה עד מהרה ברחבי העולם המדעי. דומה היה שסוף סוף נפתרה התעלומה. יתר על כן – עם השנים נמצא השושן באתרים נוספים. טוביה קושניר, אחד מהל"ה שנהרגו בדרך לגוש עציון, מצאו בראשית שנות ה – 40 בכרמל. לאחר מכן נמצא השושן גם בנחל כזיב ובמקומות נוספים בצפון הארץ.

ה – Lilium גדל בין סלעים וצוקים, לרוב בין סבכי החורש, וברוב המקרים במדרונות הפונים כלפי צפון או צפון מערב. אלה הם מקומות מוצלים, בהם מובטח לו שפע לחות, תנאי הכרחי לקיומו. (בחורש סגור וסבוך מדי הפריחה מעוכבת. על מנת לעודד את הפריחה רשות הטבע והגנים דיללה את החורש באחדים ממקומות צימוחו) הוא פורח החל מסוף אפריל אך פריחתו מתעכבת לרוב עד מאי. תפרחתו, ובה 4-10 פרחים לבנים-צחורים, מתנשאת כדי מטר ואף מטר וחצי. כיום מוכרים בארץ כ-20 אתרים בכרמל ובגליל העליון שבהם הוא גדל. השושן (Lilium) הוא צמח "אדום", כלומר נתון בארץ בסכנת הכחדה ועל כן מוגן בחוק.

הר זיו, אחד מבתי גידולו של ה- Lilium. צילם: עוזי פז ©

חרף ההסכמה הכללית לגבי זיהויו של השושן המקראי ערה ה- [illegible] עיין במקורות מעלה סימני שאלה כבדים.

במשנה נאמר: "תינוק שנמצא בצד בית הקברות והשושנים בידו, ואין השושנים אלא מן המקום הטומאה - טהור [...]" (שם, טהרות ג' ז'). מקבל לדושוב כי ה"ג [illegible] מאד, ואחדים מהם התמידו מימי קדם ועד לימינו. השכיחים והבולטים ביותר [illegible] שבבתי הקברות המוסלמיים ברחבי הארץ הם האיריסים.

איריס היא אלת הקשת בענן במיתולוגיה היוונית ומופיעה מקרא על שמה. [illegible] האלים, ואחד מתפקידיה היה להוביל נשמות, בעיקר של נשים, לעולם הבא. [illegible] מקור המנהג לשתול איריסים בבתי הקברות. השכיח בין מיני האיריס הגדלים בבתי קברות בארץ ישראל הוא איריס ארם נהריים. פרחיו התכולים מתנשאים ומתבלטים בחודש מאי מבין המצבות. לעיתים ניתן לאתר בתי קברות קדומים ונשכחים רק לפי ריכוזי האיריסים האלה.

איריס ארם-נהרים. צילם: עוזי פז ©. איריס ארם-נהריים הוא הטקסון התרבותי אשר תואר מבתי-קברות בעיר בגדד.
[הערת המערכת: את טקסון הבר הגדל בחרמון ראוי לקרוא בשם מדעי אחר I.pallida=) *Iris junonia*) אשר לפי שעה מוצע לקרוא לו איריס חיוור (הצעת מ.אבישי)]

לעיתים ניתן למצוא בבתי הקברות גם מיני איריס אחרים. כך נמצאו בבית הקברות בצָמַח איריס הגלבוע, באתר עין אלות שבעמק החולה איריס נצרתי ובשייח מרזוק שבגולן איריס החרמון.

איריס החרמון (=ארוס הגולן) בבית קברות ליד קבר שייח' מרזוק במערב הגולן. צילם: עוזי פז ©
[הערת המערכת: נקרא כיום בעברית אירוס (=איריס) הגולן: לצערינו קיים בלבול גדול בשמות העבריים. מ.אבישי אשר מצא את איריס *Iris hermoneum* ליד מג'דל שמס, קרא לו בעברית אירוס החרמון ומתברר שעיקר תפוצתו במרכז הגולן על בזלת. כיום מקובל לכנות את אוכלוסיות הגולן בשם אירוס הגולן, על אף ששמו המדעי של הטקסון הוא *Iris heromenum* . אופייני לאיריס הגולן לעומת א.נצרתי - גבעול פריחה גבוה ושערות נימיות דקיקות בבסיס עלי העטיף].

יתר על כן – בתי הקברות הם שטחים חשופים, ללא הצל והלחות הדרושים ל- Lilium. מאותן סיבות גם כרם אינו מקום גידול מתאים ל- Lilium, ובמשנה נאמר: "האירוס, והקיסוס, ושושנת המלך, וכל מין זרעים-אינן כלאיים בכרם" (שם, כלאיים ה' ח'). גם המדרש גורס: "מה שושנה זו נכרת בין העשבים" (שיר השירים רבה (וילנא) ב' ו') ומתייחס אפוא לשושנה כצמח של נופים פתוחים ומרחבי עשב, ולא של סלעים וסבכי חורש, שהוא בית גידולו של ה- Lilium. נוף כזה מצוי, לדוגמה, בגלבוע. גם גידול הגפן לייצור היין היה נהוג בו בעבר. יעידו על כך עשרות הגתות הפזורות בהר.

גת לדריכת ענבים בסמוך לפסגת הר ברקן שבגלבוע. צילם: עוזי פז ©

במהדורה הראשונה של "המגדיר לצמחי ארץ ישראל" (1931), שנכתב על ידי איג, זהרי ופינברון, Iris נקרא איריס. לקראת הופעת מהדורתו השנייה של הספר (1948) הוחלט להאריך את קוצו של היוד ולשנות את שם הפרח לאירוס. כותב שורות אלה חיפש בגנזים של וועד הלשון העברית, שלימים הפך לאקדמיה ללשון העברית, פרוטוקול של דיון שקדם להחלטה ואת הנימוקים לשינוי זה. מה שמצא היא רק רשימת צמחים, שמישהו העביר בה קו בעפרון על השם איריס, וכתב בשולי הדף: אירוס. שנים ארוכות התכתבתי בנדון עם האקדמיה. טענתי כי אין כל הצדקה לשנות את שם המקור ויש לשוב ולקרוא לצמח בשמו המקורי "איריס", כשמו ברוב השפות. גם עזריה אלון ז"ל חשב כך ונאבק על כך. רק ב-2003 האקדמיה החליטה: "לקיים את שני השמות אירוס ואיריס".

פרחי האיריסים הם מהיפים בין צמחי הארץ, ולעת פריחתם רבים העולים אליהם לרגל. אם נתבונן באיריסי הגלבוע לעת פריחתם לא רק בפרחיהם היפים נוכל לראות, לעתים די מזומנות, כי הם מבצבצים מבין צמחים קוצניים שונים, כקיפודן או עכובית הגלגל, וכמוהם כ"שושנה בין החוחים".

מימין: איריס הגלבוע עולה מבין עליו הקוצניים של קיפודן "כשושנה בין החוחים". צילם: עוזי פז ©
משמאל: נופי הברקן מימים עברו – עת שפעו פרחי איריס. זהו הנוף המתאים ל"רועים בשושנים". צילם: עוזי פז ©

הגלבוע הוא גם הנוף המתאים ל"שני עופרים, תאומי צביה, הרועים בשושנים" (שיר השירים ד' 5). ביטוי זה, ביחיד או ברבים, חוזר על עצמו שלוש פעמים בשיר השירים. את הדימוי "הרועה בשושנים" יש לפרש לפי רש"י: "הרועה את צאנו במרעה נוח וטוב". בשום מקרה אין מרעה לצאן, או לצביים, בין צמחי ה– Lilium, הצומחים כאמור במדרונות טרשיים ותלולים ובין סבכי החורש.

כבר אבן עזרא חש, כנראה, אי נוחות עם פירושו. צבעו של ה- Lilium הוא לבן, ושפתיים לבנות יש רק לבר-מינן. הוא אומר על כן: "... ויהי פרוש שפתותיו שושנים בריח ולא בעין". יחד עם זאת ראוי להדגיש כי הפסוק הנדון אכן מדבר על ריח: "לְחָיָו כַּעֲרוּגַת הַבֹּשֶׂם, מִגְדְּלוֹת מֶרְקָחִים; שִׂפְתוֹתָיו שׁוֹשַׁנִּים-נֹטְפוֹת, מוֹר עֹבֵר" (שם, ה' 13). אבל אם נתבונן באיריס הגלבוע מקרוב, לא נזדקק לדמיון רב כדי לראות את "שפתותיו שושנים". יתר על כן – לאיריס הגלבוע, בשונה ממיני האיריסים בני קבוצתו והקרובים לו, יש גם ריח.

"שפתותיו שושנים" באיריס הגלבוע. 'שפתיים' אלה נוצרות בין עלי העטיף החיצוניים לעמודי העלי המורחבים. צילם: עוזי פז ©

במדרש נאמר "שושנה זו... אף על פי כן ליבה מכוון כלפי מעלה" (ויקרא רבה (וילנא) כ"ג ה'). פרח האיריס אכן זקוף ופונה כלפי מעלה, בשעה שפרחי ה- Lilium נוטים הצידה. ואם לא די באלה – בפרק 'שמות הצמחים' שב'ספר אסף הרופא', אשר חי, לפי ההשערה, בין המאה ה- 6 ל- 9, בסוריה או בבבל, ומסתמך מקורות קדומים יותר, מפורש 'איריוס' כ'שושן ברא', כלומר שושן בר.

לזיהוי השושן המקראי נוכל להיעזר גם בממצא הארכיאולוגי. לעיתים מזומנות מופיע בו דגם גיאומטרי וסכמתי של פרח המכונה 'רוזטה'. לרבות מהרוזטות האלה 6 עלים. מכאן הנטייה לראות בהן דגם של שושן (מלשון ששה). אולם ניתן למצוא גם רוזטות שבהן 8, 9, 12, 18 ואף 24 "עלים" כמו בקבר הורדוס שנמצא בהרודיון, עובדה השוללת את אפשרות הזהות בין הדגם לשושן.

מימין: רוזטה בעלת 6 עלים. משמאל: רוזטה בעלת 24 עלים מקבר הורדוס

מאידך – הדגם היחיד בממצא הארכיאולוגי הדומה לפרח ממשי, מזדקר תמיד כלפי מעלה. הוא נישא על גבעול ארוך שאינו נושא עלים. כך הוא עוצב במטבעות שונים, שמאחד מהם נלקח הדגם לשקל של ימינו. פרח זה דומה לאיריס, ולא ל- Lilium.

מימין: דגם של שושן על שקל משמאל: דגם שושן על סרקופג מימי בית שני לפי מטבע מימי אלכסנדר ינאי

איריס ארם נהרים ואיריס הארגמן בצורת "שושן" כמעוצב במטבעות וממצא הארכיאולוגי. צילם: עוזי פז ©

אותו דגם חקוק גם על סרקופגים וגלוסקמות, שזמנם ממחצית המאה לפה"ס ועד למאה הראשונה לסה"נ ואף ניתן להבחין בו בשחלה תחתית. הסתתים לקחו מן הסתם את הדגם הזה מהנוף אותו ראו סביבם בעיר המתים, וכאמור – הצמח השולט בבתי הקברות הוא איריס. דגם דומה נמצא גם בציור על טיח של עמודים התומכים בתקרה בארמון הורדוס שבמצדה כמו להעיד ולהמחיש את הפסוק: "וְעַל רֹאשׁ הָעַמּוּדִים – מַעֲשֵׂה שׁוֹשָׁן" (מלכים א ז' 22).

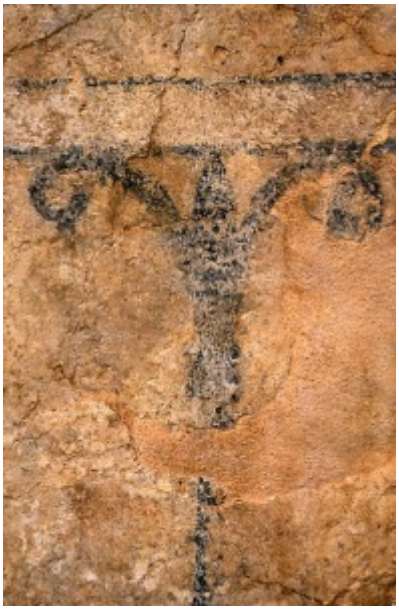
דגם זה שב מופיע על נרות חרס יהודיים וגם על סורג משיש שנמצא בכנסיה בחורבת סופה שבנגב המערבי וזמנו מהמאה ה – 5-6 לספירה. המגע היום-יומי בין יהודים לנוצרים נתן את אותותיו לא רק בעולמם הרוחני של בני שתי הדתות, אלא גם בעיצובם של בתי הכנסת והכנסיות. אותם בנאים ובעלי מלאכה שרתו את בני שתי הדתות, וממלא השתמשו באותם

דגמים.

דגם של איריס על סורג משיש שנמצא בכנסיה באתר כסופים שבנגב המערבי, וזמנו מהמאה ה - 6-5 לספירה.

עיצוב דומה של פרחים, אך ברור יותר מופיע ברצפת הפסיפס הביזנטית שבאל מוחייט שבהר נבו. ליד פרחי האיריס מצוי צבי, מעין המחשה ל"הרועה בשושנים".

מימין: תמשיח קיר בארמון הצפוני במצדה; משמאל: רצפת פסיפס בהר נבו

מוטיב דומה לשושן זה שב וחוזר בסמליהם של בתי מלוכה, אצילים וערים שונות. כזהו ה-Fleur-de-Lis, המסמל המונרכיה הצרפתית. מכאן הוא התגלגל לסמלן של משפחות מלכותיות, שהיו קשורות עם צרפת ועם בית בורבון, כמו סיציליה ופרמה. הוא הגיע עם ווליאם הכובש אף לסמל המלוכה הבריטי. מכאן גם התפתח הסמל הצופי המכונה (משום מה) ה'חבצלת הצופית'. גם סמלה של פירנצה מעוצב בדגם דומה וכדי להדגיש כי מקורו באיריס יש בעיר גן איריסים מופלא ופרח האיריס מופיע לעיתים קרובות עם סמלי העיר.

ה"דואומו" של פירנצה, סמל העיר ופרח איריס

כ – 260 מיני איריס המוכרים ברחבי העולם. מתבלטת ביניהם בגודל, ביופי ובדמותם המיוחדת קבוצת איריסי
ה-Oncocyclus. פירוש השם הוא 'הכדורי העגול' – זאת הן בשל דמותו של הפרח והן בשל צורתם של הזרעים. כ-60 מינים נכללים בקבוצה זו. כולם גדלים רק במזרח התיכון, ולכל אחד מהם תחום תפוצה קטן ומוגבל. 8-9 מינים מאלה גדלים ברחבי ישראל; כולם בשטחים פתוחים, שטופי שמש, בלב מרחבי עשב. מיני האיריס בקבוצה הגדלים בישראל הם אנדמיים לישראל, וכולם מינים בסכנת הכחדה ("אדומים") ומוגנים בחוק.
האיריס הראשון מבני קבוצה זו, אותו הכירו אנשי המדע, נקרא בטורקיה מכורתו 'סוסן' או 'סאוסן' ומכאן שמו המדעי: *Iris susiana*. דמיון השם ל'שושן' ברור. יש הטוענים כי הערבים מכנים בשם סוסן גם פרחים אחרים בעלי צבעים הדורים, אך לפי Post, שהיה

מרצה במכללה האמריקאית בבירות, והיה בעל ידיעות בוטניות מופלגות, השם *S^usan* מתייחס לשני צמחים בלבד: לצמח הקרוי בפינו חבצלת החוף ולמינים שונים בני הסוג איריס. ל- Lilium הם קוראים 'זמבק' או 'זנבק'.

לדעתנו ה'שושן' המקראי נקרא כיום בפינו איריס הגלבוע ואולי הכוונה גם למיני האיריס האחרים מקבוצת ה-Oncocyclus. אי שם בימי בית שני, עת חדרו לשפה העברית מונחים יווניים לא מעטים, השושן הפסיד, ככל הנראה, את שמו המקורי לטובת השם היווני Iris.

חילוף השמות בין שושן לאיריס אינו מקרה יחיד של שינוי שם: "שמייהו מכי חרב בית המקדש חצוצרתא שופרא חצוצרתא [...]" (בבלי שבת ל"ו ע"א) ותרגומו: מזמן שחרב בית המקדש השתנה שמם של שלושה דברים: "ומה שנקרא בזמן המקדש שופר קוראים אותו בדורות האחרונים חצוצרא, ומה שנקרא ערבה קוראים בדור מאוחר צפצפה ואת הקרוי צפצפה קוראים ערבה ועוד השתנה שהיו קוראים לשולחן גדול פתורא ולשולחן קטן פתורתא, ואחר כך נהפכו הדברים". בתהליך דומה הפך גם הערמון המקראי לדולב, שם שמקורו בארמית.

כיום כה מקובל לקרוא ל- Lilium שושן, ול- Iris איריס, עד כי אין סיכוי לשנותם. מאידך – לאיריסים בני קבוצת האונקוציקלוס אין שם עברי (אמנם הוצע לקרוא להם 'איריסי ההיכל' אך לשם זה אין כל ביסוס והצדקה, ולי הוא מזכיר צלם בהיכל...). מוצע על כן לקרוא לאיריסים הגדולים וההדורים של ארץ ישראל בשם **'איריסי השושן'** ולהשיב, ולו גם חלקית, עטרה ליושנה.

ומיהי שושנת העמקים? רבים רואים בנרקיס כמועמד מתאים למלא משבצת זו. יש גם הסבורים כי הוא "השושנה בין החוחים".

נרקיסים צומחים מבין החוחים. צילם: עוזי פז ©

בעבר, בחקלאות המסורתית, המחרשה לא הגיעה לעומקם של בצלי הנרקיס ובשדות צמחו, לעתים מזומנות, נרקיסים. באותם שדות צחמו גם חוחים.
אך הנרקיס שופע גם בהרים ואינו אופייני רק לעמקים. ואם יש דמיון וקירבה בין "שושנה בין החוחים" ל"שושנת העמקים", ואיריס הגלבוע הגדל ממצוקי כפר חרוב שבדרום הגולן ועד למורדותיו של נחל פרת (וואדי קלט) שממזרח לירושלים, ועד סמוך לחברון, הוא השושן, סביר כי איריס הארגמן הוא הוא "שושנת העמקים" ועליו נאמר במדרש "שושנה אדומה" (ויקרא רבה (וילנא) י"ב א').
האם זוהי "חבצלת השרון"?

ולסיום: לא סביר כי הפרח הנקרא כיום בפינו חבצלת החוף (*Pancratium maritimum*)

היא "חבצלת השרון". רוב תיאורי שיר השירים הם תיאורי אביב ופריחת "חבצלת השרון" כמו גם "שושנת העמקים" אמורים, בהתאם לטקסט, לפרוח בו זמנית ואילו חבצלת החוף פורחת בסוף הקיץ ובסתיו ואינה יכולה אפוא להיכנס למשבצת של "חבצלת השרון". השאלה – מיהי החבצלת המקראית, בת לווייתה של שושנת העמקים, נותרה פתוחה.

ספרות:

אבישי מ 1975 קבוצת האונקוציקלוס של הסוג איריס בישראל. שמירת הטבע בישראל: 1: 11-16. רשות שמורות הטבע.

אלון ע ובוכמן י 1981 הר הגלבוע. החברה להגנת הטבע.

בן-יהודה א 1948 מלון הלשון העברית הישנה והחדשה. בן יהודה הוצאה לאור, ירושלים.

בן מימון מ 1969 ביאור שמות התרופות (ערך מוטר ז) מוסד הרב קוק, ירושלים.

גרבל א 1963 ורד. אנציקלופדיה עברית ט"ז: 490-494.

הראובני נ 1982 לא היא חבצלת ולא היא שושנה? גן ונוף ל"ז(ז): 360-363.

הראובני נ 1987 זיהוי צמחי ספרותנו העתיקה באמצעות הצמחיה העכשווית של ארץ ישראל. רתם 22: 57-66.

זהרי מ ווד ה 1972 זר פרחי בר מוגנים. רשות שמורות הטבע.

זילברשטיין צ 1956 על השושן הצחור. מדע(א): 32-31.

ידין י 1966 מצדה. ספרית מעריב ושקמונה.

כהן ע 2001 לרעות בגנים וללקוט שושנים. National Geographic ישראל 38: הנקודה הישראלית.

כסלו מ 2001 לזיהוי השושנים בתנ"ך ובספרות חז"ל. ספר רפאל: רנ"ב-רס"ב.

מאיר ד וגבאי א. 1995 סקר שושן צחור. ידיעון רשות שמורות הטבע.

עמר ז 2006 האירוס כ-Iris. על אתר י"ג-י"ד: 221-229.

פז ע 1988 האם השושן צחור? טבע וארץ(ל) (8): 17-22; (9): 14-19.

פז ע 1988 בארץ אהבתי. מסדה.

פליקס י 1957 עולם הצומח המקראי. מסדה, תל אביב.

פליקס י 1980 שיר השירים – טבע עלילה ואליגוריה. החברה לחקר המקרא בישראל, ירושלים.

קאפח ד 1963 משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון. סדר זרעים. מוסד הרב קוק, ירושלים.

רחמני ל י 1979 גולסקמאות וליקוט עצמות בשלהי תקופת בית שני. קדמוניות י"א (44): 102-112.
שמידע א ופולק ג 2007 הספר האדום – צמחים בסכנת הכחדה בישראל, כרך א'. רשות הטבע והגנים.
שמידע א פולק ג ופרגמן-ספיר א 2011 הספר האדום – צמחים בסכנת הכחדה בישראל, כרך ב'. רשות הטבע והגנים.

————————————

Christ KHH 1899 Nochmals die Lilie der Bibel. Zeitschrift der Deutscen Palestina Verein 22: 65-80.
D’ancona ML 1977 The Garden of Renaissance.
Ferguson G 1975 Signs and Symbols in Christian Art. Oxford Univ. Press.
Gardiner AH 1936 The Egyptian Origin of Some English Personal Names. Journal of the American Oriental Society 56: 189-198.
Kautzch EF 1910 Die Helige Shrift.
Low I 1924 Die Flora der Juden.
Meshorer Y 1982 Ancient Jewish Coinage. Amphora.
Meshorer Y 1985 Fleur de-Lis. De la Bible a nos Jour 3000 Ans D’art : 164-166.
Moldenke HN and Moldenke A L 1952 Plants of the Bible. Waltham, Mass, U.S.A.
Post GE 1933 Flora of Syria, Palestine and Sinai. American Univ. Press. Beirut.
Rachmani LY 1982 Ancient Jerusalem Funerary Customs and Tombs. Bible Arch 45(2): 109-119.Reich R 1985 On Some Byzantine Remains. Aiqot 17: 205-214.
Smith J 1878 Bible Plants: Their History, with Review of the Opinions of Various Writers Regarding their Identification, London.
Tackholm VL 1964 Faraos Blomster. Natur oder Kulture.
Warburg O 1929 Heimat und Geschichte der Lilie. Fedde Repertorium

Specierum Novarum Regni Vegetabilis Beihefte 56: 167-204.
Whittich A 1960 Symbols, Signs and their Meaning. Leonard Hill.
Woodcock HB and Stearn W T 1950 The Lielies of the World.

* גירסה מעובדת, מעודכנת ומורחבת של מאמר מתוך הספר "בשבילי ארץ התנ"ך". המאמר מסתמך על מקורות רבים. כדי לא להכביד על הקורא הם אינם מצוינים לאורכו של הטקסט. החשובים שבהם מצוינים ברשימת הספרות.

הערות

[1] מקובל לחשוב כי "[...]דבש זה דבש תמרים" או כפירושו של רש"י: "ארץ זית שמן ודבש, הוא דבש תמרים". מגילת שינוהת המצרי[1]עשויה לסייע למחשבה זו. המגילה מתארת את טובה של ארץ ארר [כנראה בקעת הירמוך] ובה הקבלה לשבעת המינים: "ויהיו בה תאנים וגפנים ויינה רב ממים; דבשה בשפע ושמנה עצום, כל טוב על עציה".

תמונה בעמוד הבית של כלנית: שושן צחור. צילם: עוזי פז ©

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

ציטוט: פז ע 2015 שפתותיו שושנים, כתב-עת "כלנית" מספר 2.

==========